

Jerzy Piotrowski

Zagadnienie roli społecznej w systemie socjologicznym Floriana Znanieckiego

Przegląd Socjologiczny Sociological Review 28, 99-109

1976

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

JERZY PIOTROWSKI

ZAGADNIENIE ROLI SPOŁECZNEJ W SYSTEMIE SOCJOLOGICZNYM
FLORIANA ZNANIECKIEGO

1. PROBLEM ROLI SPOŁECZNEJ JAKO PROBLEM OSOBOWOŚCI

W przedmowie do II tomu swej *Socjologii wychowania* pisze Znaniecki, że nad „teorią osobnika społecznego” zaczął pracować już w 1916 roku wspólnie z Thomasem. Zaś w *Social Relations and Social Roles* wyznaje, że od 1922 roku starał się rozwinąć ogólne narzędzia pojęciowe, (1) pozwalające ujmować osobniki ludzkie nie jako totalne osobowości, lecz jako uczestników w kulturze i (2) dające się stosować do najróżniejszych osobników, do małych dziewcząt i dorosłych mężczyzn, średniowiecznych rycerzy i nowożytnych kapitalistów, chłopów i poetów itd. „Po rozmaitych eksperymentach z wielu pojęciami — pisze Znaniecki — doszedłem do wniosku, że pojęcie symbolizowane przez termin »rola społeczna« jest najbardziej użyteczne w tym celu, jeśli się je należy określić, i że analogia z rolą teatralną będzie pomocna w tym określeniu”¹. Pod pojęciem roli społecznej kontynuowana jest więc problematyka osobowości społecznej, istotny człon systemu socjologicznego Znanieckiego.

Od *Polskiego chłopca*, a właściwie wcześniej jeszcze, bo od pierwszych swych prac filozoficznych², po nie dokończony tom *Socjologii systematycznej*, więc przez ponad pięćdziesiąt lat działalności twórczej, uwaga

¹ *Social Relations and Social Roles*, San Francisco 1965, s. 202. W istocie rzeczy termin „osoba społeczna” i „rola społeczna” określają w socjologii Znanieckiego to samo — osobowość jako zjawisko społeczne. W *Ludziach teraźniejszych i cywilizacji przyszłości* (Lwów — Warszawa 1934) Znaniecki pisał: „Osobą społeczną nazwiemy więc indywidualnego człowieka w określonej roli osobistej, którą odgrywa w odpowiednim kręgu społecznym [...] U kogo z samym wyrazem »osoba« zbyt ściśle skojarzyła się koncepcja psychologiczna, może zamiast terminu »osoba społeczna« podsunąć termin »uosobienie« (s. 110). A w innym miejscu stwierdza: „W nauce nie termin ma znaczenie, lecz pojęcie” (Wstęp do *Social Actions*, New York 1936, s. XIII).

² *Zagadnienie wartości w socjologii*, „Przegląd Filozoficzny”, Warszawa 1910.

Znanickiego koncentruje się na podstawowych zagadnieniach socjologii jako nauki nomotetycznej. Uczony należy do najwybitniejszych twórców w nowoczesnej socjologii, mających ambicję stworzenia całościowego, wyczerpującego problemowo i metodologicznie, wewnątrznie zgodnego, systemu socjologii spełniającej kryteria nauki w takim stopniu precyzji, jaka bywa wśród nauk przyrodniczych. Od pierwszego systemu przedstawionego we *Wstępie do socjologii* teoria osobowości czy — jak później — roli społecznej stanowi kluczowy problem tego systemu. Problematyka osobowości przewija się przez wszystkie chyba prace socjologiczne Znanickiego jako temat główny, jak w *Socjologii wychowania* (1928—1930), w *Ludziach terażniejszych* (1935), w grupach społecznych jako wytworach uczestniczących osobników (*Social Groups as Products of Participating Individuals*, 1939), w *Społecznej roli uczonego* i jej angielskiej wersji (1940) i wreszcie w ostatniej pracy poświęconej stosunkom i rolom społecznym (*Social Relations and Social Roles*, 1965). Problematyka ta zajmuje ważne miejsce w metodologicznych pracach Znanickiego: *Wstępie do socjologii* (1922), *Metodzie socjologicznej* (*The Method of Sociology*, 1834) oraz fundamentalnym studium poświęconym naukom humanistycznym (*Cultural Sciences*, 1952).

To zainteresowanie problemem osobowości wiąże się integralnie z konsekwentnie stosowaną definicją przedmiotu socjologii jako nauki specjalnej (w przeciwieństwie do ujmowania jej jako wszechobjemującej ogólnej nauki o społeczeństwie) o swoistych zjawiskach. Zjawiska te to czynności, których „przedmiotem są ludzie, jednostki i grupy, jako specyficzne wartości społeczne, dane empirycznym podmiotom, tj. osobowościom i zbiorowościom”, zmierzające „do zmodyfikowania indywidualów ludzkich, do zmiany lub wytworzenia grup społecznych”³. Pisał Znanicki: „Ponieważ w dziedzinie zjawisk społecznych nic nie istnieje realnie, co by nie było wytworzone i utrzymywane przez świadome ludzkie podmioty (*agents*), następnym naszym zadaniem jest znalezienie sposobu rozwiązania problemu [...] kim są owe podmioty wytwarzające i utrzymujące empirycznie dające się zidentyfikować przypadki organizacji społecznej”⁴. Odpowiedź na to pytanie daje stwierdzenie, że człowiek jako podmiot lub przedmiot czynności społecznych nie jest dla socjologa konkretną niezależną jednostką ludzką, lecz uczestnikiem społecznych systemów i procesów, elementem społecznego układu, tak jak się on przedstawia w swoim własnym i innych uczestników tego układu doświadczeniu. Podstawową bowiem zasadą heurystyczną w naukach spo-

³ F. Znanicki, *Wstęp do socjologii*, Poznań 1922, s. 245.

⁴ *Social Organisation and Institutions*, New York 1945, s. 199.

łecznych jest ujmować każdy fakt tak, jak fakt ten jawi się jednostkom ludzkim, które go doświadczają i używają.

Teoria osobowości społecznej jako podmiotu i przedmiotu działań społecznych stanowiła pierwotnie jeden z czterech układów socjologii — po teorii czynności społecznych (zwanej także teorią dążności społecznych) i teorii stosunków społecznych, a przed teorią grupy społecznej. Elementarnym zjawiskiem był w tym ujęciu czyn społeczny, zaś porządek, w którym te układy były wymienione, był też logicznym porządkiem ich następstwa; „układy bardziej złożone zawierają w sobie bowiem układy mniej złożone [...] jakkolwiek swą racjonalną determinację zawdzięczają swoim własnym specyficznym elementom”⁵.

W ostatniej jednak pracy Znaniecki zmienił podział socjologii na działy czy klasy układów. W *Social Relations* (1965), choć zachowany jest podział na cztery klasy układów, to jednak zmieniła się dość znacznie ich treść. Pierwszą klasę stanowią stosunki społeczne, drugą — role społeczne, trzecią — grupy, czwartą — społeczeństwa⁶.

Dodane więc zostały „społeczeństwa”, których — jak wiadomo — bardzo interesującą i metodologicznie ciekawą teorię wypracował Znaniecki w latach trzydziestych, opuszczone jednak zostały jako klasa układów „czynności społeczne”, stanowiące niejako fundament poprzedniego systemu. Uzasadnia to Znaniecki następująco: „Ludzie [...] jako przedmioty czynności różnią się fundamentalnie od wszelkich innych przedmiotów tym, że są także świadomymi podmiotami. Doświadczają i oceniają ludzi, którzy na nich oddziałują, i sami spełniają lub starają się spełnić własne czynności w odpowiedzi na skierowane na nich czynności. Innymi słowy, mamy tu do czynienia nie tyle ze społecznym działaniem (akcją), co z interakcją z innymi”⁷. To wzajemne oddziaływanie jako społecznie ważne zjawisko o względnie trwałym charakterze przybiera postać „aksjonomatycznego systemu funkcjonalnie współzależnych działań społecznych, spełnianych przez dwie współdziałające jednostki”⁸. Odpowiednia integracja stosunków społecznych tworzy rolę społeczną. Grupa społeczna jest z kolei twórczą syntezą ról, a społeczeństwa — swoistymi układami grup. Ponieważ zaś stosunki społeczne kształtują się w ramach szerszych zbiorowości, rola społeczna staje się podstawowym pojęciem metodologicznym do analizy najpowszechniejszych systemów społecznych. W pojęciach roli społecznej można definiować także osobowość społeczną. „W ciągu swego życia jednostka gra wiele ról społecznych, z których każda warunkuje to, co inne jednostki robią w stosunku do niej i co ona

⁵ *Wstęp do socjologii, op. cit.*, s. 355.

⁶ *Social Relations...*, *op. cit.*, s. 19.

⁷ *Ibidem*, s. 16.

⁸ *Ibidem*, s. 88.

sama będzie robić w jakichś późniejszych rolach, można więc powiedzieć, że z socjologicznego punktu widzenia cała osobowość jednostki jest dynamiczną historyczną syntezą wszystkich jej ról społecznych”⁹. Jednostka napotyka wiele koncepcji swojej osoby w różnych kręgach od dzieciństwa do starości, przeto „obraz jednostki w jej własnych oczach zmienia się z biegiem czasu, lecz pozostaje trwałym ośrodkiem, który obrazom tworzonym przez innych przydaje pewien stopień jedności i ciągłości”¹⁰.

Rola społeczna jest wyższą formą społecznego współdziałania. Znaniecki definiuje ją jako aksjonormatywnie uporządkowany układ stosunków społecznych między jednostką a pewną liczbą osób współdziałających ze sobą, jak np. nauczyciel i jego uczniowie, kierownik i jego podwładni, portier i urzędnicy w biurze. W wykładzie pojęcia roli społecznej Znaniecki posługuje się znaną, pochodzącą od Parka, analogią do roli aktora współdziałającego z zespołem pozostałych aktorów w danym przedstawieniu teatralnym. „Każdy zawsze i wszędzie — pisał Park — mniej lub bardziej świadomie gra rolę [...] W tych rolach rozpoznajemy się wzajemnie i w tych rolach znamy się wzajemnie”¹¹.

Pierwszym więc elementem roli jest określony obraz osoby (*personae*) jaką grający aktor odgrywa, drugim — zespół lub „krąg” osób współdziałający z aktorem, trzecim — określone „prawa” nosiciela roli, na których oznaczenie używał Znaniecki także terminu status, stan społeczny, czwartym — określone obowiązki, które wypełnia (funkcja)¹².

Ten układ jest pod wieloma względami podobny do ujęć stosowanych współcześnie w literaturze socjologicznej, lecz Znaniecki wypełnia go oryginalną treścią swych koncepcji humanistycznej rzeczywistości społecznej, w szczególności osobowości społecznej. Odrzuca traktowanie uczestników roli, podmiotów i przedmiotów jako naturalnych całości. „Działający podmiot jako taki jest niedostępny naukowej obserwacji; wiemy o nim tylko tyle, że jest ośrodkiem doświadczeń i czynności”¹³. Jako przedmioty działania ludzie stanowią wartości. „Człowiek jako wartość społeczna jest tylko jednym z aspektów samego siebie, tym, jakim

⁹ F. Znaniecki, *Nauki o kulturze*, Warszawa 1971, s. 695. Podobnie w: *The Social Role of the Man of Knowledge*, New York 1940, s. 14.

¹⁰ *Nauki o kulturze...*, op. cit., s. 255.

¹¹ Zob. R. Park, *Behind our Masks*, New York 1926.

¹² Nie ma w tym układzie powszechnie w literaturze socjologicznej wymienianego i uprzednio używanego przez Znanieckiego pojęcia pozycji społecznej. Jest ono świadomie odrzucane przede wszystkim jako nieadekwatne wobec pojmowania roli społecznej jako dynamicznego układu czynności, zbyt techniczne, a nawet mylące. *Social Relations*, op. cit., s. 208.

¹³ F. Znaniecki, *The Method of Sociology*, New York 1934, s. 131—132.

jawi się innym jako przedmiot ich zainteresowania”¹⁴. Socjolog ma więc do czynienia z aspektami ludzi. Lecz te aspekty — mówi Znaniecki — są „rzeczywistością, skoro warunkują ludzkie postępowania w podobny sposób, jak warunkują je naturalne rzeczy i procesy, a często bardziej niż one”¹⁵. Podejście to pozwala na przewyżczenie w teorii ról społecznych naturalizmu w ujmowaniu ludzi jako istot świadomych, w szczególności usuwa metodologiczny zamęt ujmowania nosiciela ról równocześnie jako istotę biopsychiczną i zjawisko kulturowe. W doświadczeniu ludzkim psychofizyczne i społeczne cechy osobowości stapiają się w jednolite zjawisko kulturowe: „W każdej jednostce ludzkiej inne jednostki widzą połączenie świadomego i czynnego podmiotu (duszy, psychiki, umysłu) z organicznym ciałem”. Jednak „te dwie części jej empirycznej treści i przypuszczalny sposób ich połączenia są bardzo różne w rozmaitych kulturach”¹⁶. Są też różne w różnych typach ról, np. w roli nauczyciela i w roli piosenkarza. Wchodzą w skład obrazu nosiciela roli aktora¹⁷ jako wartości kulturowe zgodnie ze znaczeniem, jakie mają w danym systemie. To samo *mutatis mutandis* odnosi się do uczestników kręgu.

Warunkiem istnienia roli społecznej jest czynne współdziałanie „kręgu” osób, z którym aktor pozostaje w stosunkach społecznych opartych na wzajemnych obowiązkach i dla których jego osoba jest ważną, pozytywną wartością. Krąg musi składać się z co najmniej dwóch osób, np. rodzice w stosunku do dziecka (jeśli mniej — zachodzi stosunek społeczny), ale może także być bardzo liczny, jak np. członkowie kościoła w stosunku do jego ziemskiego przywódcy. Nie wchodząc bliżej w różne szczegóły rozwijanej przez Znanieckiego problematyki, chciałbym zwrócić uwagę na pojęcie roli instytucjonalnej¹⁸, wspieranej i utrzymywanej przez długotrwałe, zorganizowane zbiorowości (grupy) i uważane przez te zbiorowości za składnik stałej struktury grupy lub społeczeństwa. Jak bowiem pisze Znaniecki — „Wydaje się, że istnieje fundamentalna różnica między rolą instytucjonalną, którą jednostka pełni tylko po jej wyborze i akceptacji przez ten sam krąg, w ramach którego jej poprzednik pełnił podobną rolę, a tym rodzajem roli, której początek daje jakaś jednostka z własnej inicjatywy, zdobywając sobie stopniowo krąg społeczny poprzednio nie istniejący”. Te ostatnie to dobrze znane z *Socjologii wychowania* role „uspołecznionych twórców” czy „nadnormalnych-zboczeń-

¹⁴ *Ibidem.*

¹⁵ *Ibidem.*

¹⁶ *Nauki o kulturze, op. cit., s. 247.*

¹⁷ W książce *Social Relations...*, *op. cit.*, Znaniecki posługuje się terminem *person*, który najdogodniej jest tłumaczyć — wydaje się — słowem „aktor”.

¹⁸ *Social Relations...*, *op. cit., s. 235—239.*

ców”, „ludzi mądrych i dobrych” z *Ludzi terazniejszych*. Aby aktor mógł pełnić swe obowiązki, usługi, na rzecz kręgu (w *Social Relations* określone zbiorowym pojęciem funkcji), krąg musi wyposażyć go w pewne uprawnienia, jak prawo do prestiżu względnie uznania, pozytywnego zrozumienia i poparcia, prawa ekonomiczne, prawo do dogodnych warunków działania, do bezpieczeństwa. Prawo do inicjowania nowych czynności jest z reguły ograniczone, chyba że wynika ono z istoty roli, jak np. w rolach twórców, lub stanowi odchylenie, niezbędne w zmienionych warunkach, do należytego spełnienia funkcji przez aktora.

Z tym wiąże się ważny teoretycznie problem modyfikacji funkcji aktora, krzyżowania się roli z inną rolą tego samego aktora, jako że każdy wykonuje wiele ról itd. Niektóre jednostki dają więc pierwszeństwo pewnym obowiązkom, inne odmiennym, często unikają konfliktu ograniczając obowiązki każdej z ról tak, aby nie kolidowały one z podstawowymi obowiązkami różnych ról. Taką dynamiczną kombinację ról nazywa Znaniecki „osobistą funkcją aktora”¹⁹.

Ten schemat roli, czy — jak dawniej — osobowości społecznej, jest w pismach Znanieckiego dość stały, choć zmieniają się niektóre ujęcia w dążeniu do coraz większej konsystencji logicznej systemu. Ostatecznie, rola społeczna w ujęciu ostatniej pracy jest systemem, w którym jednostka (aktor) i jej krąg społeczny stanowią organiczną, nierozdzieloną, dynamiczną całość współdziałania (interakcji). Zanika więc tak częsty w literaturze poświęconej roli społecznej dylemat jednostki i społeczeństwa ujmowanych w różnych kategoriach naukowych, dylemat aktora jako zjawiska psychologicznego i kręgu jako zjawiska socjologicznego, dualizm zjawisk subiektywnych i obiektywnych. Nie można opisać aktora inaczej, jak poprzez więź jego stosunków z kręgiem, kręgu przez jego stosunki z aktorem w kategoriach ogólniejszej kategorii zjawisk jako zjawisk kulturowych.

2. PRÓBY TAKSONOMICZNE

W *Naukach o kulturze*, po gruntownej analizie systemów kulturowych Znaniecki stwierdza w związku ze wspomnianym wyżej dylematem: „Problemy, jakie należy rozwiązać, są kulturowe, nie biologiczne [...] Biografia jednostki [...] jest nieodłączna od biografii innych uczestników tej samej kultury. Fakty kulturowe, jakich dana jednostka doświadcza, są takie same jak fakty doświadczone przez innych. Jej postawy są uzależnione od postaw innych jednostek i zazwyczaj podlegają tym samym

¹⁹ *Ibidem*, s. 275.

modelom ideologicznym. Jej dążności twórcze są współzależne od dążności innych jednostek i zwykle stosują się do tych samych wzorów kulturowych. Jej świadome życie jest integralną częścią kultury, w jakiej uczestniczy wraz z innymi, i nie może być od niej oderwane”²⁰. „Żaden wzór kulturowy nie może trwać, żadne systemy kulturowe nie mogą się utrzymywać, jeśli nieskończona różnorodność zmiennych jednostkowych doświadczeń faktów kulturowych nie jest bezustannie ujednociana przy pomocy wspólnych wzorców, a różne nierzadko przeciwstawne sobie czynności jednostek zajmujących się tymi samymi faktami nie są stale regulowane i integrowane przy pomocy wspólnych norm”²¹. Wzorce wartości i norm postępowania zawierające się w społecznych definicjach sytuacji nazywa Znaniecki „modelem postaw lub ściślej ideologicznym modelem postaw”, będącym istotnym czynnikiem podobieństwa systemów społecznych, a więc także ról społecznych, pozwalającego na budowanie typologii ról społecznych.

Typologii osobowości i ról społecznych poświęca Znaniecki wiele uwagi w swych pracach, poszukując typów uniwersalnych dających się zidentyfikować we wszelkich społeczeństwach, zatem typów stanowiących powszechne prawidłowości życia społecznego. „Skoro socjologia jest nauką generalizującą, ostatecznym zadaniem badaczy stosunków społecznych jest rozwinięcie ogólnej teorii, którą dałoby się zastosować do wszelkich stosunków społecznych, gdziekolwiek i kiedykolwiek występujących. Taka teoria wymaga przede wszystkim właściwej klasyfikacji lub taksonomii”²².

Znaniecki stosuje dwie zasady taksonomii, które — ogólnie mówiąc — podzielić można na formalne i rzeczowe²³. Do formalnych zaliczyć by można podział osobowości, względnie ról, na realistyczne i ideacyjne²⁴. Realistyczne — związane są z sytuacją i kręgiem, w które aktualnie osobnik jest uwikłany, a ideacyjne — odnoszą się do roli, jaką aktor ma w zamiarze własnym lub innych wykonywać w przyszłości. W pewnym stopniu formalny jest także podział na „typy osobnicze” substancjalne, „w których wyraża się społeczna charakterystyka osobnika jako pewnej istoty [...] bez względu na spełnianą rolę, oraz na funkcjonalne, wydzielone ze względu na funkcje społeczno-kulturalne, które czasowo lub stale spełniają”²⁵.

Omówieniu i charakterystyce typów substancjalnych poświęcony jest

²⁰ *Nauki o kulturze*, op. cit., s. 692.

²¹ *Ibidem*, s. 676.

²² *Social Relations...*, s. 95.

²³ Formalne w znaczeniu stosowanym przez Simmla lub Wiesego.

²⁴ *Ludzie terazniejsi i cywilizacja przyszłości*, op. cit., s. 142—144.

²⁵ F. Znaniecki, *Socjologia wychowania*, T. II. Warszawa 1973, s. 143.

tom II *Socjologii wychowania*, w którym wyodrębnione są klasy typów fizycznych i psychicznych z licznymi podklasami. Za formalny podział uznać też można podział na role instytucjonalne, „w sposób normatywny uporządkowane” społecznie, i role twórców nowych systemów wartości i norm²⁶. Chyba jednak ważniejsze niż te klasyfikacje „formalne” były dla Znanieckiego „treści” ról i typów osobowych. Jak już wspomnieliśmy, w *Socjologii wychowania* (1928—1930) znajduje się próba wyczerpującej taksonomii osobniczych typów substancjalnych, fizycznych i psychicznych jako wartości społeczno-kulturowych, właściwości uważanych społecznie za niezbędne lub pożądane do wypełniania obowiązków roli. W tomie I właściwości te są analizowane na tle klasyfikacji podstawowych obowiązków członka w każdej grupie, w tomie II przedstawiona jest typologia rodzajów typów fizycznych i psychicznych.

W *Ludziach terażniejszych* (1935) charakteryzuje Znaniecki cztery podstawowe substancjalne typy osobowościowe w kategoriach „ludzi dobrze wychowanych”, „ludzi pracy”, „ludzi zabawy” oraz „ludzi zbrojczeńców”. Dodaje do nich piątą potencjalną, przyszłościową kategorię ludzi „dobrych, a mądrych” reprezentujących „nowy typ normalności życiowej, oparty nie na zachowywaniu gotowych systemów kulturalnych i przystosowywaniu się osobistym do środowiska ludzi przystosowanych, lecz na tworzeniu nowych systemów kulturalnych i samodzielności osobistej w środowisku ludzi samodzielnych”²⁷, integrujących w sobie zalety wszystkich „aktualnych” typów. Znaniecki omawia te typy, aktualne i przyszłościowe, na wzór weberowskich typów idealnych, jako swoiste abstrakcje logiczne funkcjonalnie powiązanych cech istniejących w rzeczywistości społecznej, i analizuje w kategoriach roli-osoby (aktora) jako jaźni odzwierciedlonej, kręgu, praw i funkcji (obowiązków). Daje to teoretyczne ramy do badań nad osobowością społeczną i cenne sugestie badawcze, niekiedy wyraźnie formułowane.

W *The Social Role of the Man of Knowledge* (1940) Znaniecki poddaje analizie rolę uczonego, znów w skali historycznej i uniwersalnej. W tej wyjątkowo pięknej książce przedstawia rozwój tej roli od technologów i „mądrych” specjalistów kumulujących wiedzę praktyczną w odniesieniu do konkretnych sytuacji, poprzez szkoły i uczonych scholarzy, nosicieli absolutnej prawdy, religijnej bądź świeckiej, po badaczy (*explorers*) — twórców nowej wiedzy. Nie jest to podział historyczny w ścisłym tego słowa znaczeniu, bowiem różne typy ról „uczonych” mogą funkcjonować jednocześnie, także współcześnie, w różnych kręgach. Ciągi ewolucyjne widoczne są wyraźnie w obrębie każdej z tych grup ról, wśród

²⁶ *Ludzie terażniejsi...*, op. cit., s. 311 i n.

²⁷ *Ibidem*, s. 343—344.

technologów — od „ludowych mądrych” po eksperymentatorów i wynalazców; wśród scholarzy — od szkół świętych po współczesnych popularyzatorów nauki i nauczycieli, wśród badaczy — od „odkrywców faktów” po „antydogmatycznych twórców nowych względnych prawd”. Znaniecki ukazuje w wyśmienity sposób obraz poszczególnych ról, ich społeczne uwarunkowanie przez historycznie zmienne kręgi, prawa i funkcje ludzi wiedzy w ramach określonego układu roli. Znaczenie tego studium jest większe niż tylko jako analizy roli uczonych przede wszystkim z dwóch względów — jako zwięzły i bardzo logiczny wykład teorii roli społecznej na przykładzie roli „ludzi wiedzy”, a po wtóre ze względu na to, że każdy, kto pełni jakąś rolę, uważany jest za posiadającego wiedzę specjalną, czego świadectwem jest duża rola wiedzy w kształceniu. W studium nad rolami ludzi wiedzy na uwagę zasługuje szczególnie wyraźnie zaznaczający się tutaj wpływ spencerowskiej zasady rozwoju od ogólnego i niezróżnicowanego do coraz bardziej zróżnicowanego, wyspecjalizowanego, a równocześnie funkcjonalnie powiązanego. Znaniecki wyraźnie nawiązuje do dzieła Spencera, uważa jego *Instytucje zawodowe* (dziś powiedzielibyśmy role zawodowe) za pionierskie dzieło w socjologii z zakresu teorii osobowości.

W *Social Relations* (1965) Znaniecki omawia role w społeczeństwach plemiennych oraz role królów, kapłanów, wojowników i polityków. Na tych ostatnich urywa się książka (w tym wyborze ról można się znowu dopatrywać wpływu Spencera). W każdym przypadku uwaga jest skierowana na historycznie zmiennej, a jednak zasadniczo trwałej treści każdej z tych ról, ukazywanych w przeobrażeniach ich podstawowych elementów — wzoru osobowego, kręgu, prawa i funkcji. W części tej książki, poświęconej stosunkom społecznym, opisywane są stosunki matki i dziecka, stosunki braterskie, małżeńskie i towarzyskie. W takim zestawie ról i stosunków nie można mówić o próbie klasyfikacji, bo jest ona oczywiście niekompletna i sprawia wrażenie, że omawiane stosunki i role pełnią funkcję przykładów stosowania teoretycznego schematu do realnych zjawisk. Nasuwają one jednak wątpliwości co do takiego definiowania roli, która eliminuje osoby pozostające w stosunku społecznym.

„Socjologowie wybierają do badań nie różnorodność społecznych akcji i interakcji, jakie w ogóle występują w społeczności, lecz mniej lub bardziej długotrwałe sekwencje społecznych akcji i reakcji zachodzących między tymi samymi dwoma osobami. W większości tych sekwencji [...] jednostki współdziałają przez określony czas. Inaczej mówiąc — w tym czasie ich wzajemne akcje i reakcje stanowią stosunek społeczny [...] tj. system funkcjonalnie współzależnych społecznych czynności spełnianych przez dwie współdziałające jednostki”²⁸. Taki system stosunku spo-

²⁸ *Social Relations...*, s. 88.

łecznego, podobnie jak rola, jest aksjonormatywnie uporządkowanym układem, przy mniej lub bardziej dokładnym obrazie osobowym aktorów i określonych wzajemnych prawach i obowiązkach. W doświadczeniu społecznym rola (obraz, prawa i funkcje) męża, matki czy brata z opisanych przez Znanięckiego stosunków są równie społecznie wyznaczone i równie realne jak rola matki w rodzinie czy jakaś inna. Odmienność polega na specyficznych powiązaniach uczestników kręgu, ale to zdaje się nie mieć istotnego znaczenia, jakby zresztą można wnioskować z faktu, że tym powiązaniom poświęca Znanięcki niewiele uwagi. Wprawdzie role są istotnym elementem życia grupy, ale są nim także stosunki, a Znanięcki nie identyfikuje pojęć grupy i kręgu.

W swym przedsięwzięciu taksonomicznym Znanięcki nie ogranicza się do teoretycznych pojęciowych definicji, lecz dąży do wykrycia związków funkcjonalnych między elementami właściwymi danemu typowi zjawisk badanych jako układ zamknięty i jako element szerszego układu społeczno-kulturowego. Stosuje przy tym preferowaną przez siebie metodę wnikliwej i pogłębionej obserwacji faktów, metodę indukcji analitycznej w połączeniu z analizą logiczną systemu, w której dedukcja z ogólniejszych prawidłowości gra nie mniejszą rolę niż indukcja. Uczony posługuje się przy tym bogatym materiałem faktograficznym ze źródeł historycznych, etnograficznych i socjologicznych, których często zresztą nie podaje. Czerpie w istocie ze swej ogromnej wiedzy i erudycji; i można sądzić, że wiadomości z różnych źródeł stopiły się w jego świadomości w syntetyczne całości, logicznie uporządkowane według teoretycznego ładu-systemu, zgodnie z koncepcją autora. Często więc trudno byłoby wskazać bezpośrednio źródła nie tylko informacji, ale i inspiracji.

Porównywane fakty są często analizowane w oderwaniu od środowiskowego, społeczno-kulturowego kontekstu, co zresztą wiąże się u Znanięckiego z założeniem metodologicznym, że „tylko w analizie porównawczej oderwanych wzorów osobowych i wydzielonych dążności osobotwórczych możliwe są ściśle uogólnienia naukowe, gdyż tam różnice indywidualne pominąć można”²⁹.

Należy więc traktować uogólnienia Znanięckiego na temat określonych typów osobowości czy ról jako świetny zbiór uogólnień hipotetycznych, zbudowanych na precyzyjnych założeniach teoretycznych, o dużej wartości historycznej. Uczony — mawiał Znanięcki — wyżej ceni dobrą hipotezę prowadzącą do nowych problemów niż pewność. Jego bogata spuścizna naukowa dotycząca roli społecznej, którą w tym artykule ogólnie tylko próbowaliśmy zarysować, jest świadectwem płodności teorii zjawisk społeczno-kulturowych, nad którą pracował w ciągu całej swojej

²⁹ *Ludzie terazniejsi...*, s. 116.

twórczości naukowej, a ocena tej spuścizny związana jest z oceną leżącej u jej podstaw teorii. Bezsportna pozostanie epistemologiczna wartość humanistycznego podchodzenia do zjawisk społecznych i logiczna zwartość systemu. Pozwoliło to na zbudowanie konsekwentnej i zwartej teorii osobowości społecznej w jednolitych pojęciach socjologicznych.

Teoria roli społecznej, stworzona przez Znanieckiego, lecz nie we wszystkim dokończona, wymaga dalszego rozwinięcia. Widziałbym przede wszystkim potrzebę rozwinięcia teorii zmian ról społecznych i ich — mówiąc najogólniej — podłoża (czy uwarunkowania) oraz potrzebę opracowania metod badawczych uwzględniających wymogi humanistycznego podejścia (współczynnika) i odpowiadających wymaganiom nowoczesnej metodologii i technologii badań empirycznych w socjologii. Z tym wiąże się szerszy postulat popularyzacji dorobku Floriana Znanieckiego jako teoretyka i badacza, wielkiego uczonego, którego dzieło jest ciągle żywe i w wielu dziedzinach jeszcze dziś pionierskie.